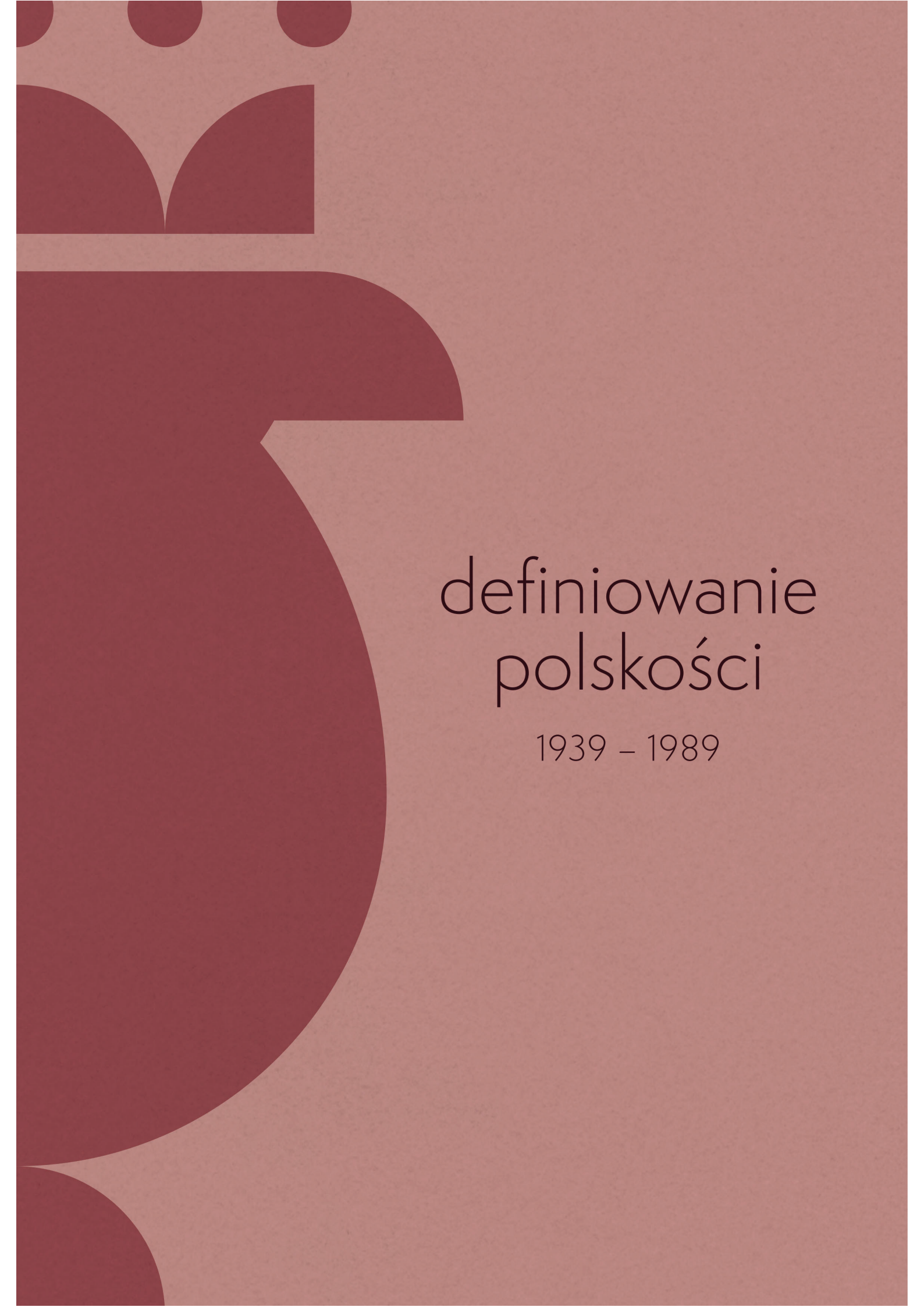

The background is a solid light red color. On the left side, there are several dark red geometric shapes. At the top left, there are three small circles. Below them are two larger, overlapping semi-circles. Further down is a large, complex shape that resembles a stylized letter 'P' or a large semi-circle with a rectangular cutout. At the bottom left, there is another semi-circle. The text is positioned on the right side of the cover.

definiowanie polskości

1939 – 1989

Patriotyzm Polski Ludowej

KRZYSZTOF BRZECHCZYN

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu/

Instytut Pamięci Narodowej

Celem niniejszego tekstu jest charakterystyka oficjalnego patriotyzmu propagowanego przez władze partyjno-państwowe Polski Ludowej, rekonstrukcja jego podstawowych motywów i wątków oraz identyfikacja jego funkcji ideologicznych w systemie władzy. Aby tego dokonać, zamierzam odpowiedzieć na dwa powiązane ze sobą pytania badawcze. Mianowicie, czy treść socjalistycznego patriotyzmu ulegała zmianie na przestrzeni historii PRL-u? Pozytywna odpowiedź na to pytania prowokuje do zadania dwóch następnych: jakie były mechanizmy tych zmian oraz w jaki sposób wpływały one na zawartość treściową socjalistycznego patriotyzmu. Tak sformułowane pytania badawcze sprawiają, że ze względu na ograniczenia objętościowe pominę wpływ rozgrywek frakcyjnych wewnątrz PZPR na propagowane wersje socjalistycznego patriotyzmu oraz rekonstrukcję oficjalnego, aczkolwiek nie socjalistycznego patriotyzmu rozwijanego np. przez Stowarzyszenie PAX Bolesława Piaseckiego¹. Podstawą źródłową w przeprowadzanej rekonstrukcji socjalistycznego patriotyzmu będą przede wszystkim przemówienia I sekretarzy PZPR i dokumenty Partii, popularyzacja zawartych tam tez upowszechniana w propagandowych publikacjach sygnowanych przez instytucje partyjne oraz ich implementacja przez instytucje edukacyjne. Dodatkową egzemplifikacją będzie interpretacja przesłania ideologicznego w wybranych obchodach rocznic historycznych.

PATRIOTYZM – IDEOLOGIA – REALNY SOCJALIZM: PODSTAWOWE DEFINICJE

Na początek konieczne jest przyjęcie określonego rozumienia patriotyzmu, systemu społeczno-politycznego Polski Ludowej (1944–1989) i roli ideologii w systemie społeczno-politycznym. W niniejszym tekście przyjmuję koncepcję Józefa Marii Bocheńskiego, który zakładał istnienie dwóch odmian

¹ Wspomnieć w tym kontekście należy o mającej kilka wydań książce Zbigniewa ZAŁUSKIEGO, *Siedem polskich grzechów głównych*, Warszawa 1962 (wyd. I) czy koncepcjach Bolesława Piaseckiego. Kwestia tzw. patriotyzmu wojskowego została rozpoznana [w:] Ł. POLNIAK, *Patriotyzm wojskowy w PRL w latach 1956-1970*, Warszawa 2011.

patriotyzmu: tradycyjnego i ideowego. W przypadku narodu polskiego cechami tradycyjnego patriotyzmu są język, obyczaje, obrzędowość i moralność². Wartości te są pielęgnowane i przekazywane następnym pokoleniom poprzez wychowanie i tradycję. Tak pojmowana wspólnota społeczna połączona więzami tradycji i obyczaju tworzy naród w znaczeniu etnicznym. Od niego Bocheński odróżniał naród w znaczeniu pełnym, którego członkowie są lojalni wobec swojej ojczyzny³, znają jej historię i kulturę oraz wyznają pewien ideał patriotyzmu, rozumiany jako „zespół poglądów i wyobrażeń określający rolę danej grupy ludzi w dziejach ludzkości”⁴, który ma się – za ich sprawą – realizować w teraźniejszości i przyszłości. Ideały narodu mogą ewoluować w czasie, a w danym okresie historycznym mogą współistnieć i rywalizować ze sobą różne projekty ideowe⁵.

Normatywny wymiar patriotyzmu określa zatem pewien idealny wzorzec lojalności i zobowiązań (miłości) wobec własnego narodu, pojmowanego jako wspólnota kulturowa połączona wspólnymi relacjami, skierowanymi na podtrzymywanie pewnego zbioru wartości kulturowych. Wśród tego zbioru wartości muszą się znaleźć wartości specyficzne, decydujące o oryginalności danej kultury narodowej. Zwykle atrybutem tak pojmowanego narodu jest państwo i często lojalność wobec narodu przenosi się na lojalność wobec państwa.

² J. M. BOCHEŃSKI, *Co to znaczy być Polakiem?*, [w:] *Oblicza patriotyzmu*, red. J. SADOWSKI, Kraków 2009, s. 81.

³ Bocheński pod pojęciem Ojczyzny rozumiał konglomerat takich cech, jak np. kraj zamieszkania, grupę ludzką (np. Polaków) i państwo. Wśród tych cech główną rolę odgrywa kultura narodowa, a w niej to, co stanowi o jej wyjątkowości i co za tym idzie wyjątkowości narodu uczestniczącego w rozwoju danego typu kultury, zob. J. M. BOCHEŃSKI, *O patriotyzmie* [1942], Warszawa 1989, s. 8–9.

⁴ Tenże, *Co to znaczy...*, s. 81.

⁵ Np. w cytowanym artykule Bocheński przyjmował istnienie trzech ideowych patriotyzmów: klasyczny, saski i mesjanistyczny. Trynitarny podział patriotyzmu zakładany jest przez Andrzeja Walickiego, który wyróżniał jego wersję republikańską, romantyczną i endecką (A. WALICKI, *Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*, Warszawa 1991) oraz Andrzeja Nowaka, który w okresie rozbiorowym identyfikuje patriotyzm republikański, niepodległościowo-imperialny i modernizacyjny, zob. A. NOWAK, *Polski patriotyzmu wieku niewoli: trzy formuły?*, [w:] *Patriotyzm Polaków. Studia z historii idei*, Kraków 2006, s. 73–89.

Polska Rzeczpospolita Ludowa według nader celnego określenia Jacka Kuronia była niesuwerennym państwem totalitarnym⁶. Jednakże natężenie tych cech (stopień podległości ZSRR i zakres kontroli sprawowanej przez aparat partyjny nad życiem społeczno-gospodarczym i społeczno-kulturowym) w latach 1944–1989 nie było niezmiennie, lecz ewoluowało.

Apogeum panowania politycznego system realnego socjalizmu osiągnął w latach 1944–1956, lecz w okresie tym można wyróżnić dwie fazy: w latach 1944–1948 następowało domykanie systemu totalitarnego, zaś w okresie „dojrzałego” totalitaryzmu (1948–1956) kontrola, jaką aparat władzy sprawował nad życiem społecznym, osiągnęła najwyższy poziom. Periodyczne bunty i wystąpienia społeczeństwa polskiego, z których najważniejsze to: Czerwiec ’56 w Poznaniu, Marzec ’68, Grudzień ’70 w Gdańsku, Gdyni i Szczecinie, Czerwiec ’76 w Płocku, Ursusie i Radomiu i wreszcie Sierpień ’80 w całym kraju, prowadzący do powstania legalnie działającego NSZZ Solidarność w latach 1980–1981, wymuszały ewolucję systemu społeczno-politycznego w kierunku post-totalitaryzmu. Ewolucja ta przybierała postać cykli rozwojowych. Periodyczne protesty kończyły się przegraną, lecz wymuszały ustępstwa na aparacie partyjno-państwowym. Po demobilizacji społecznej i odzyskiwaniu kontroli aparat partyjno-państwowy ponownie zwiększał regulację życia społecznego. W każdym kolejnym cyklu rozwojowym zakres kontroli sprawowanej przez aparat partyjno-państwowy nad życiem społecznym był mniejszy w porównaniu z poprzednim cyklem. W historii PRL-u można zatem wyróżnić trzy okresy detotalitaryzacji i ponownej totalitaryzacji: 1956–1970, 1970–1980 i 1981–1989⁷. Warto przy tym zwrócić uwagę na dwie okoliczności. We wrześniu 1976 r. powstał Ko-

⁶ J. KURON, *Polityczna opozycja w Polsce* [1974], [w:] tenże, *Opozycja. Pisma polityczne 1969-1989*, Warszawa 2011, s. 41–42.

⁷ W opisie dynamiki realnego socjalizmu inspirowę się teorią trójpanowania klasowego Leszka Nowaka, zob. L. NOWAK, *U podstaw teorii socjalizmu*, t. 1–3, Poznań 1991. Przystępny wykład tej teorii, zob. K. BRZECHCZYN, *Umysł solidarnościowy. Geneza i ewolucja myśli społeczno-politycznej „Solidarności” w latach 1980-1989*, Poznań–Warszawa 2022, s. 42–44. Konceptualizacja dyskusji w kwestii użyteczności stosowania paradygmatu totalitarnego do historii Polski, zob. K. BRZECHCZYN, *Metodologiczny status koncepcji totalitaryzmu a modelowanie dynamiki systemu komunistycznego*, [w:] *Uwikłania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem badawczym*, red. T. BŁASZCZYK, K. BRZECHCZYN, D. CIUNAJCIS, M. KIERZKOWSKI, Poznań 2011, s. 67–84.

mitet Obrony Robotników, który zapoczątkował przełamywanie monopolu organizacyjnego i informacyjnego władzy. Natomiast po wprowadzeniu stanu wojennego pod koniec 1981 r. represje władzy nie zdołały zlikwidować drugiego obiegu i niezależnego społeczeństwa.

Ideologia w systemie realnego socjalizmu pełni następujące funkcje:

- ukrywa – stosując solidarystyczną frazeologię – antagonistyczną naturę systemu społecznego⁸,
- przedstawia realizację i maksymalizację interesu społecznego klasy panującej jako realizację interesu ogólnospołecznego,
- identyfikuje i stygmatyzuje przeciwników klasy panującej,
- motywuje członków społeczeństwa do wypełniania ról społecznych podtrzymujących funkcjonowanie systemu⁹.

W warunkach realnego socjalizmu funkcję ideologii pełnił marksizm¹⁰. Zdecydowały o tym następujące kwestie. Po pierwsze pod hasłem budowy „społeczeństwa bezklasowego” doktryna marksistowska ukrywała antagonistyczną naturę systemu, w którym aparat partyjny kontrolował życie polityczne, ekonomiczne i kulturowe. Po drugie wywłaszczenie ekonomiczne pewnej części społeczeństwa w ideologii marksistowskiej przedstawiano jako „nacionalizację” czy „uspołecznienie” środków produkcji, pomimo że – w sensie socjologicznym, a nie prawnym – zbiorowym właścicielem przedsiębiorstw i majątków ziemskich stał się aparat partyjny. Po trzecie w stalinowskiej wersji doktryny marksistowskiej uzasadniano tezę o zaostrzającej się walce klasowej wraz z postępami w budowie socjalizmu. Prowadziło to do identyfikacji coraz to nowych wrogów klasowych: kułaków, spekulantów, rzemieślników, kleru czy nawet stonki zrzuconej przez

⁸ Solidarystyczny wymiar ideologii przedstawiony jest w: L. NOWAK, *Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu*, t. II: *U podstaw teorii socjalizmu*, Poznań 1991, s. 135–137.

⁹ O różnych ujęciach legitymizacji w kontekście ustroju PRL zob. M. ZAREMBA, *Komunizm, legitymizacja, nacionalizm. Nacionalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2005, s. 13–118.

¹⁰ O ideologicznej funkcji marksizmu w systemie realnego socjalizmu, zob. L. Nowak, *Marksizm jako fałszywa świadomość socjalizmu, dodatek vii*, [w:] tenże, *Dynamika władzy...*, s. 273–283; tenże, *Marksizm dzisiaj. Przyczynek do kategoryjnej historii marksizmu w systemie trój-panowania klasowego* [1981], [w:] tenże, *Polska droga od socjalizmu. Pisma polityczne 1980-1989*, wybór i oprac. K. BRZECHCZYN, Poznań 2011, s. 117–130.

amerykańskich imperialistów. Teza o zaostrzającej się walce klasowej uzasadniała maksymalizację podstawowego interesu aparatu partyjnego, jakim był wzrost regulacji władczej prowadzący do pełnego zniewolenia społeczeństwa. Po czwarte program budowy społeczeństwa bezklasowego miał motywować do efektywniejszej pracy i sumiennego wykonywania obowiązków zawodowych.

W pierwszym okresie budowy realnego socjalizmu doktryna marksistowska nie była jednak w stanie w pełni spełniać funkcji ideologicznej i uzyskać akceptacji społeczeństwa. Dwa czynniki były przyczyną tego stanu rzeczy. Tworzący się system totalitarny – wskutek oporu społecznego – nie został jeszcze całkowicie domknięty oraz nie było dostatecznie wykształconych kadr ideologicznych, które w warunkach ograniczonego pluralizmu ideowego mogłyby wejść w ideową polemikę z katolickimi czy niezależnymi intelektualistami. Marksizm musiał być zatem uzupełniany traktowanymi w sposób instrumentalny wątkami patriotycznymi.

Selekcji wątków ideowych, które mogły wejść w skład nowej odmiany ideowego patriotyzmu, dokonywano według dwóch kryteriów: progresywizmu i proradzieckości. Socjalistyczna ideologizacja patriotyzmu opierała się na czterech powiązanych ze sobą tezach:

1. Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (aparat partyjny) dzięki sojuszowi ze Związkiem Radzieckim jest jedynym gwarantem realizacji interesów narodu polskiego.
2. Modernizacja – poprzez nacjonalizację własności i industrializację – jest realizacją postępu społecznego.
3. Interes ogólnonarodowy w przeszłości i obecnie jest równoznaczny z interesem „klas uciskanych”, których wyrazicielem jest PZPR.
4. Sojusz ze Związkiem Radzieckim gwarantuje utrzymanie Ziemi Odzyskanych i stanowi ochronę przed niemieckim rewanżyzmem.

W tak spreparowanej wizji społecznej podkreślano, że jedynym realizatorem interesu narodowego jest PPR/PZPR, która dzięki sojuszowi ze Związkiem Radzieckim ponownie odzyskała piastowskie Ziemie Zachodnie, zaś społeczeństwo polskie posiada jednolitą strukturę etniczną. Towarzyszyło temu przeciwstawianie Polski „piastowskiej”, służącej interesom ludu – Polsce „jagiellońskiej”, podporządkowanej interesom klasowym szlachty i magnaterii.

Druga teza odwoływała się do idei postępu i rozwoju sił wytwórczych. W propagowanej wizji dziejów PRL miał być ukoronowaniem tysiącletnich

dziejów Polski, zaś komuniści pełnić rolę pionierów modernizacji walki z zacofaniem, przyczyniając się do awansu cywilizacyjnego szerokich mas społecznych.

Konsekwencją trzeciej tezy było eksponowanie w dziejach Polski historycznej roli klas uciskanych, których reprezentantem mieniła się być Partia – wedle sformułowania Bolesława Bieruta – „rozum, honor i sumienie klasy robotniczej”¹¹. Ujmując rzecz w kategoriach bardziej przyziemnych, aparat partyjny, dysponując monopolem w zakresie środków informacji, interpretował z (domniemanego) punktu widzenia klas ludowych – historię Polski. Antenatami komunistów okazywały się być takie postacie, jak np. Aleksander Kostka-Napierski czy Jakub Szela.

Czwarta teza, odwołując się do argumentów geopolitycznych, uzasadniała politykę międzynarodową PRL-u. Mianowicie sojusz z ZSRR miał być gwarantem pojałtańskich granic Polski oraz obroną przed zagrożeniem ze strony Niemiec i NATO. Z tego względu w PRL-owskiej polityce historycznej i propagandzie eksponowano przejawy niemieckiego *Drang nach Osten* – od bitwy pod Cedynią poprzez agresję zakonu krzyżackiego, udział Prus w rozbiorach Polski aż do II wojny światowej.

Jednocześnie ze świadomości społecznej eliminowano ludzi i zdarzenia, które uznawane były za antyradzieckie: bitwę warszawską, pakt Ribbentrop-Mołotow, agresję 17 września, zbrodnię katyńską, itp. Wydarzenia z odleglejszej przeszłości poddawano osobliwej interpretacji, np. udział Rosji w rozbiorach Polski był w ostatecznym rozrachunku... postępowy, gdyż wschodnie ziemie Rzeczypospolitej mogły zostać objęte dobroczynnymi skutkami rewolucji październikowej. Wyolbrzymiano przypadki przyjaźni polsko-rosyjskiej, np. znajomość Adama Mickiewicza z Aleksandrem Puszkinem.

Te cztery naczelne motywy z różną siłą – w zależności od okresu – były komponentami propagowanego socjalistycznego patriotyzmu. Pełniły one również kryterium selekcyjne i interpretacyjne w polityce naukowej i kulturalnej¹².

¹¹ B. BIERUT, *Podstawy ideologiczne Zjednoczonej Partii*, „Nowe Drogi” 1949, nr 1, s. 20.

¹² Na temat wpływów stalinizmu na historiografię Polski i regionu, zob. M. Górny, *Przed wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie*

PATRIOTYZM PROLETARIACKI 1945-1956

Podczas II wojny światowej komuniści w tworzonych przez siebie nazwach organizacji i struktur unikali słów „komunizm” i „komunistyczny”, kreując się w ten sposób na jedynych patriotów. W styczniu 1942 r. w Warszawie powstała Polska Partia Robotnicza, założona przez przybyłą z ZSRR Grupę Inicjatywną kierowaną przez Marcelego Nowotkę. Autorem nazwy nowej partii komunistycznej na ziemiach polskich miał być sam Stalin – świadomy niepopularności nazwy „komunizm” wśród polskich robotników¹³. Tego słowa brakuje również w założonym przez komunistów Wandę Wasilewską i Alfreda Lampego Związku Patriotów Polskich, którego organem prasowym był tygodnik „Wolna Polska”.

W manifestie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego napisanym 20 lipca 1944 w Moskwie nie pojawia się nazwa „komunizm” ani zapowiedź przeprowadzenia „rewolucji społecznej”: nacjonalizacji przemysłu i kolektywizacji rolnictwa. W manifestie natomiast pojawiają się hasła antyniemieckie oraz eksponowane są „hasła wolnościowe, demokratyczne, patriotyczne, narodowe, niepodległościowe, które mogły trafiać do przekonania szerokich kręgów obywateli”¹⁴. W założycielskim dokumencie PPR pojawia się również ogólnikowa wzmianka o trwałym sojuszu i sąsiedzkim współdziałaniu z ZSRS po wojnie. W swojej propagandzie PPR nieustannie odwoływała się hasła narodowych i realizacji woli polskiego narodu, zaś jej rządy miały wyrastać z narodowej tradycji i historii. Tych, którzy przeciwstawiali się totalitarnej dyktaturze, „oskarżano o brak patriotyzmu, zbrodniczą walkę przeciwko demokracji, bandytyzm, faszyzm, narodową zdradę czy kolaborację z Niemcami podczas wojny”¹⁵.

W październiku 1944 r. Wiesław Gomułka na naradzie PPR powiedział: „nie walka o Polskę i o wolność narodu popchnęła dowództwo AK do wywołania powstania. Stosy trupów bohaterskich obrońców Warszawy traktowała reakcja tylko jako dogodną dla siebie drabinę, po której dostać się

Środkowo-Wschodniej, Warszawa 2007; R. STOBIECKI, *Historiografia PRL. Ani dobra ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana*, Warszawa 2007.

¹³ Zob. np. P. GONTARCZYK, *Polska Partia Robotnicza: droga do władzy (1941-1944)*, Warszawa 2013.

¹⁴ M. SIEDZIAKO, *Socjotechnika w procesie przejmowania władzy w Polsce*, „Historia i Polityka” 2024, nr 47 (54), s. 129.

¹⁵ *Tamże*, s. 129.

chciała do władzy wbrew woli narodu”¹⁶. Pomimo zniuansowania oceny powstania poprzez wprowadzenie podziału na dowództwo AK i bohater-skich żołnierzy władze w prowadzonej przez siebie polityce informacyjnej dążyły do zohydzenia i wymazania go ze społecznej pamięci¹⁷. Symbolem propagandy tego okresu może być plakat przedstawiający AK jako „zaplu-tych karłów reakcji”.

W latach 1945–1948 terminem „patriotyzm” posługiwano się w zasa-dzie w sposób czysto socjotechniczny, nie dbając o jego należyte zdefinio-wanie. Wkrótce jednak tradycyjne znaczenie terminu „patriotyzm” uległo zmianie poprzez dodanie doń przymiotników: „proletariacki” bądź „ludo-wy”¹⁸. Po odbytych w grudniu 1948 r. kongresie zjednoczeniowym, likwidu-jącym w istocie Polską Partię Socjalistyczną i powołującym Polską Zjedno-czoną Partię Robotniczą, Bierut oficjalnie zdefiniował nowy typ proleta-riackiego patriotyzmu:

to gorące, szczere, pełne ofiarności uczucie społeczne, uczucie przywiązania do postępowych dziejów narodu, do jego kultury, do ziemi ojczystej, to duma z najlepszych jego tradycji, to poczucie odpowiedzialności za za-szczytny współdział ojczystego kraju w postępowych dziejach ludzkości. Pa-triotyzm proletariacki – to walka rewolucyjna o lepszy i sprawiedliwszy ustrój społeczny, to gorąca troska o przodujący udział swego kraju w świato-wym ruchu rewolucyjnym. Patriotyzm proletariacki [...] to oddawanie wszystkich sił dla zwycięstwa socjalizmu we własnym kraju, aby przyspieszyć zwycięstwo socjalizmu na świecie. Patriotyzm proletariacki to najgłębszy re-wolucyjny internacjonalizm. Nie ma sprzeczności między patriotyzmem a in-ternacjonalizmem. Przeciwnie patriotyzm jest tylko wówczas szczery, praw-dziwy i istotny, kiedy jest internacjonalistyczny.¹⁹

¹⁶ W. GOMUŁKA, *Sytuacja obecna i zadania partii*, [w:] *Kształtowanie się pod-staw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942-1945*, red. W. GÓRA, Warszawa 1958, s. 294.

¹⁷ J. S. SAWICKI, *Wymazać pamięć powstania. Kilka uwag o stosunku propa-gandy PRL do powstania warszawskiego*, [w:] *Propaganda PRL. Wybrane problemy*, red. P. SEMKOW, Gdańsk 2004, s. 56–58.

¹⁸ Zob. np. J. SADOWSKA, *Idea „patriotyzmu socjalistycznego” w Polsce*, [w:] *Wymiary patriotyzmu i nacjonalizmu. Studia interdyscyplinarne*, red. J. MILUSKA, Koszalin 2009, s. 143–146.

¹⁹ B. Bierut, *dz. cyt.*, s. 39.

Bierut przyjmował, że wraz z postępami w budowie socjalizmu naród polski miał przekształcić się w naród socjalistyczny. Tezy przywódcy PZPR były powtarzane i popularyzowane przez partyjny aparat propagandowy. Np. według autora jednego z propagandowych tekstów:

naród socjalistyczny może się tworzyć tylko w ogniu ostrej walki klasowej, bezwzględnej walki z tymi, którzy zawsze stanowili przeszkodę jego wolności i rozwoju, modlą się nawet o bombę atomową i wygraną największych wrogów narodu, byleby Polska nie znalazła się w rękach prawych gospodarzy, mas pracujących, krajem szczęśliwym i kwitnącym.²⁰

Najbardziej patriotyczną częścią socjalistycznego narodu miała być klasa robotnicza, której interesy zbieżne były z marksistowskimi prawami dziejowymi i jednocześnie miały wyrażać prawdziwy interes ogólnonarodowy²¹. Oznacza to, że prawdziwy (czyli proletariacki) patriota winien aktywnie brać udział w rewolucyjnej walce o przeobrażenie świata społecznego. W sferze kulturowej fragmentem tej walki była eliminacja ze świadomości społecznej poglądów określanych mianem „przeżytków kapitalistycznych”. Według jednego z autorów do nich należą:

tendencje do uznawania słuszności prywatnego posiadania środków produkcji, niesumienny stosunek do pracy i własności społecznej, dążność do wyodrębniania się od zespołu, czołobitność przed kulturą zachodnio-kapitalistyczną, szowinizm, itp. Te przeżytki nie pozwalają [...] widzieć obrazu jasnej przyszłości kraju. Istnieje więc konieczność wyeliminowania tych przeżytków.²²

Wspomniany autor kreślił również pozytywny wizerunek patrioty, który winien cechować się: „socjalistycznym stosunkiem do pracy i własności społecznej, świadomą dyscypliną, humanizmem socjalistycznym, kolektywizmem i silną wolą walki z wewnętrznymi i zewnętrznymi wro-

²⁰ K. MARIAŃSKI, *W przededniu nowego roku szkolnego*, „Nowa Szkoła. Organ Ministerstwa Nauki” 1951, nr 1, s. 113.

²¹ Tenże, *Prawo do nauki*, „Nowa Szkoła. Organ Ministerstwa Nauki” 1952, nr 2, s. 113.

²² W. SZCZERBA, *Klasowy i historyczny charakter patriotyzmu*, „Nowa Szkoła. Organ Ministerstwa Nauki” 1952, nr 2, s. 130.

gami Polski”²³. Proletariacki patriotyzm nieodmiennie łączył się z internacjonalizmem. Według ówczesnego I sekretarza PZPR: „patriotyzm jest tylko wówczas szczery, prawdziwy i istotny, kiedy jest internacjonalistyczny. Nie można kochać szczerze i gorąco Ojczyzny, gdy się nie walczy o wolność i postęp ogólnoludzki”²⁴.

Tezy oficjalnych dokumentów PZPR były nie tylko popularyzowane, ale i przekształcane w praktykę wychowawczą instytucji edukacyjnych, przede wszystkim szkół. Autor tekstu adresowanego do nauczycieli precyzował: „Naczelnym postulatem wychowania w Polsce jest patriotyzm, ale patriotyzm internacjonalistyczny jako siła wiążąca i koordynująca cechy nowego człowieka. [...] Nie można być socjalistycznym patriotą nie będąc prawdziwym internacjonalistą”²⁵. Dlatego też, głosił inny, „Kochamy Związek Radziecki, gdyż to nasz dzień jutrzejszy, obraz – w zasadniczych zarysach – tego, ku czemu sami zmierzamy. [...] Dlatego też bezcenna jest dla narodu polskiego przyjaźń i przykład ZSRR”²⁶.

Tak pojmowany internacjonalizm w praktyce oznaczał prymat lojalności wobec większej ojczyzny – Związku Radzieckiego, w którym Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa stworzyła warunki do budowy ustroju sprawiedliwości społecznej – państwa robotników i chłopów.

Argumentowano ponadto, że patriotyzm radziecki miał być jakościowo odmienny od patriotyzmu innych narodów, gdyż jego podstawą ma być ustrój radziecki, cechujący się demokratyzmem, zniesieniem własności prywatnej, wyzysku człowieka przez człowieka oraz rasowej i narodowościowej dyskryminacji. Z tego powodu „Związek Radziecki jest ojczyzną nie tylko dla narodów, które go zamieszkują, lecz i dla proletariuszy całego świata, jest on bowiem przodującą siłą całej postępowej ludzkości, potężnym gwarantem zwycięstwa socjalizmu na całym świecie”²⁷.

Z tego względu w innym propagandowym tekście argumentowano, że patriotyzm radziecki powinien być wzorem dla socjalistycznego patriotyzmu w Polsce:

²³ *Tamże*, s. 139.

²⁴ B. BIERUT, *dz. cyt.*, s. 39.

²⁵ Z. SZCZYGIELSKI, *Zagadnienie internacjonalizmu i patriotyzmu w pedagogice*, „Nowa Szkoła. Organ Ministerstwa Nauki” 1949, nr 8/9, s. 13.

²⁶ K. MARIAŃSKI, *dz. cyt.*, s. 111.

²⁷ R. RADWIŁOWICZ, *O radzieckim patriotyzmie*, „Nowa Szkoła. Organ Ministerstwa Oświaty” 1952, nr 2, s. 187.

patriotyzm nasz jest nierozzerwalnie związany z głębokim przywiązaniem do Kraju Zwycięskiego Socjalizmu, związany z poczuciem dumy z osiągnięć tego kraju, z poczuciem spokoju i swobodnego budownictwa w Polsce Ludowej na skutek wielkości i siły ZSRR.²⁸

Dlatego też od Związku Radzieckiego, z którym najpierw PPR, a za jej pośrednictwem PRL zawarła „wieczny sojusz”²⁹, Polacy mieli uczyć się najwyższego poziomu patriotyzmu, nierozzerwalnie połączonego z internacjonalizmem³⁰.

Bierut, posługując się marksistowską matrycą interpretacyjną, dokonywał mechanicznego rozróżnienia na „patriotyzm” i „nacjonalizm”. Patriotyzm miał wyrażać interesy klas uciskanych: chłopstwa i robotników, które znalazły swoją pełną realizację w socjalizmie. Z tego powodu nacjonalizm „jest niebezpiecznym, bo zamaskowanym wrogiem dążeń wyzwolńczych ludu i narzędziem rozbijania zwartości i jedności klasy robotniczej”³¹ i prowadzi do egoizmu klasowego, narodowego zaprzaństwa, a w ostatecznym rozrachunku do rezygnacji z suwerenności. Nacjonalizm miał być ideologią feudałów i burżuazji, skrywając za ogólnikową frazeologią egoistyczne interesy obu klas wyzyskiwaczy. Według Bieruta uleganie tendencjom nacjonalistycznym jest wynikiem wpływu „otoczenia drobno-mieszczańskiego”, czego miał dowodzić przypadek Jugosławii pod przywództwem Tita. Stosownie do marksistowskiego schematu historiozoficznego wyróżniano narody feudalne, burżuazyjne i socjalistyczne. W ten sposób pojęciu „patriotyzm” (z przymiotnikiem lub bez) nadawano pozytywny ładunek aksjologiczny, zaś nacjonalizmowi – negatywny, co wzmacniało perswazyjność ideologicznego przekazu³².

Zgodnie z przyjętą marksistowską matrycą w propagandzie historycznej dokonywano również mechanicznego rozróżnienia na epoki postępowe i reakcyjne. Postępowymi były epoki: odrodzenia, oświecenia i pozytywizmu, reakcyjne zaś: średniowiecze i barok. Wobec romantyzmu zachowy-

²⁸ W. SZCZERBA, *dz. cyt.*, s. 139.

²⁹ K. MARIAŃSKI, *Prawo do nauki*, „Nowa Szkoła. Organ Ministerstwa Nauki” 1952, nr 2, s. 111.

³⁰ Tenże, *W przededniu...*, s. 111.

³¹ B. BIERUT, *dz. cyt.*, s. 39.

³² Analiza metodologiczna, zob. T. PAWŁOWSKI, *Tworzenie pojęć w naukach humanistycznych*, Warszawa 1986.

wano ambiwalentny stosunek. Z jednej strony podejrzliwość budziło religianctwo Mickiewicza i Słowackiego, z drugiej jednak nie można było obu wieszczom narodowym odmówić poglądów demokratycznych. Ponadto Mickiewicz był zwolennikiem lelewelowskiego hasła „za wolność waszą i naszą”, co miało poprzedzać proletariacki internacjonalizm.

Egzemplifikacją powyższego stwierdzenia mogą być obchody roku Kopernika i odrodzenia, które pod patronatem władz państwowych odbyły się w 1953 r.³³ Bohaterami pozytywnymi epoki odrodzenia byli Kopernik, Modrzewski i arianie, zaś negatywnymi Kościół katolicki i jezuici. W środkach masowego przekazu popularyzowano wkład w kulturę narodową twórców pochodzących z plebsu: Jana z Ludziska, Grzegorza z Sanoka i Biernata z Lublina.

Ideowo obchody skierowane zostały przeciwko Kościołowi katolickiemu, któremu przypisywano zamiar absolutnego panowania nad światem, rozwiązłość, zdzierstwo, zacofanie, kosmopolityzm i reakcyjność. Zgodnie z marksistowską wykładnią dziejów Kościół w XVI w. odgrywał reakcyjną rolę, wspierając feudalną formację społeczną nadwyrężoną przez elementy gospodarki kapitalistycznej. W prezentacji postaci Kopernika podkreślano jego polskość, racjonalizm, empiryzm, antyklerykalizm i antywyatykanizm. Doszukiwano się analogii między dokonaną przez Kopernika rewolucją w astronomii (czyli nadbudowie) a rewolucją społeczną w bazie ekonomicznej, którą miał przeprowadzać aparat partyjny. W ten sposób Kopernik wpisywał się w marksistowski schemat historiozoficzny, a aparat partyjny mienił się być kontynuatorem dzieła Kopernika nie w nadbudowie, lecz w bazie stosunków społecznych.

Jednym z elementem obchodów roku Kopernika miała być realizacja fabularnego filmu o astronomie. Jak ustalił Błażej Popławski, wpłynęły trzy projekty scenariuszy, które zostały starannie przeczytane przez pracowników KC PZPR. Wszystkim zarzucono niedostateczne wydobywanie związku

³³ Opieram się na: B. POPŁAWSKI, *Obchody rocznic historycznych: Rok Kopernika i Rok Odrodzenia (1953)*, „Przegląd Historyczny” 2010, nr 3, s. 387–413; tenże, *Historiograficzna interpretacja Renesansu w Polsce Ludowej – casus roku Kopernika*, [w:] *Uwikłania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem badawczym*, red. T. BŁASZCZYK, K. BRZECHCZYN, D. CIUNAJCIS, M. KIERZKOWSKI, Poznań 2011, s. 87–100; T. CHMIELAK, B. POPŁAWSKI, *Rok Kopernika 1953 i 1973 jako przejawy polityki komemoracji w Polsce Ludowej*, „Przegląd Humanistyczny” 2017, nr 2, s. 105–115.

pomiędzy rozwojem sił wytwórczych a aktywnością naukową Kopernika, pominięcie roli Krakowa i Uniwersytetu w porównaniu z Włochami, pominięcie laickości toruńskiego astronoma i związków pomiędzy odkryciem Kopernika a „rozwojem sił nauki w Polsce Ludowej”³⁴ oraz brak wzmianek o kontaktach Kopernika z osobami uważanymi przez Kościół za heretyków. Ostatecznie do realizacji filmu dokumentalnego pt. *Mikołaj Kopernik* wyprodukowanego w 1954 r. przez Wytwórnię Filmów Oświatowych w Łodzi przystąpił Janusz Nasfeter³⁵.

PATRIOTYZM ANTYKLERYKALNY

Po śmierci Stalina, która nastąpiła 5 marca 1953 r., stopniowo odchodzono od polityki represji i zniewalania społeczeństwa. W Polsce wpływ na to miała ucieczka Zachód w grudniu 1953 r. wysokiego funkcjonariusza UB Józefa Światły, który w latach 1954–1955 w Radiu „Wolna Europa” prowadził audycję pt. „Za kulisami bezpieki i partii”, ujawniającą kulisy sprawowania władzy w Polsce. Rewelacje Światły doprowadziły do reorganizacji Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Podczas XX Zjazdu KPZR, 25 lutego 1956 r. Nikita Chruszczow wygłosił tajny referat, obciążając za wszystkie „błędy i wypaczenia” komunizmu osobiście Stalina. Przemówienie – w zamierzeniu tajne – było odczytywane na zebraniach partyjnych i otwarcie powielane oraz kolportowane. 12 marca 1956 r. w Moskwie niespodziewanie zmarł I sekretarz PZPR Bolesław Bierut, a jego następcą został Edward Ochab, co zapoczątkowało walki frakcyjne w łonie PZPR. Protest robotniczy 28 czerwca 1956 r. oraz demonstracje w październiku 1956 r. doprowadziły do objęcia władzy przez Gomułkę, który – aby uspokoić nastroje społeczne – poczynił pewne ustępstwa na rzecz społeczeństwa: między innymi zakończył konflikt z Kościołem katolickim, uwalniając prymasa Stefana Wyszyńskiego i zaakceptował prywatną własność ziemi w rolnictwie. Zmiana stosunków w relacjach między aparatem partyjno-państwowym a resztą społeczeństwa pociągnęła za sobą zmiany w propagowanym przez władze socjalistycznym patriotyzmie.

³⁴ Cytuję za: B. Popławski, *Obchody rocznic historycznych...*, s. 400.

³⁵ Zob. Mikołaj Kopernik (1954), Filmweb, [online:] <<https://www.filmweb.pl/film/Miko%C5%82aj+Kopernik-1954-451427>> (dostęp: 10 VIII 2025).

Po pierwsze zmienił się ton oficjalnej propagandy wobec powstania warszawskiego, wysiłku militarnego żołnierzy Armii Krajowej i Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Jaskółką zmiany był opublikowany w marcu 1956 r. w tygodniku „Po Prostu” artykuł Jerzego Ambroziewicza, Walerego Namiotkiewicza i Jana Olszewskiego pt. *Na spotkanie ludziom z AK*. Choć w oficjalnej propagandzie okresu 1956–1979 nadal posługiwano się schematem oddzielającym „politykierskie” dowództwo AK od patriotycznych mas żołnierskich, to uległ on wydatnemu osłabieniu, mogły się bowiem ukazywać publikacje popularne i naukowe poświęcone historii militarnej czy losom ludności cywilnej, bez wnikania się w oceny polityczne decyzji o wybuchu powstania. Rehabilitacja żołnierzy AK i PSZ i zestawianie wysiłku zbrojnego ich i żołnierzy Ludowego Wojska Polskiego oraz Armii Ludowej były elementem szerszego zjawiska – wyłonienia się w ramach patriotyzmu socjalistycznego tzw. patriotyzmu żołnierskiego, mającego wsparcie w jednej z frakcji (tzw. partyzantów) w aparacie partyjnym.

W okresie tzw. małej stabilizacji w latach sześćdziesiątych XX w. aparat partyjny przystępował jednak do stopniowego odzyskiwania kontroli nad życiem społecznym. Jednym z obszarów konfrontacji były podwójne obchody tysiąclecia Państwa Polskiego i Milenium Chrztu Polski³⁶, a preferowana przez Partię koncepcja patriotyzmu socjalistycznego stała się narzędziem w wojnie ideowej z Kościołem katolickim.

W 1957 r. na Jasnej Górze Kardynał Stefan Wyszyński ogłosił Wielką Nowennę – powrót do chrześcijańskich korzeni narodu, której kulminacją miały być obchody Milenium Chrztu Polski. Wobec tak szeroko zakrojonego planu obchodów nie mogły przejść obojętnie władze partyjno-państwowe. Sejm PRL podjął 25 lutego 1958 r. uchwałę w sprawie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, które – pod przewodnictwem Frontu Jedności Narodu – planowano przeprowadzić w latach 1960–1966. W tekście uchwały podkreślano, że:

Polska Rzeczpospolita Ludowa urzeczywistnia wielkie dzieło społecznej przebudowy w granicach kraju, zakreślonych u początku naszego historycznego bytu. Powróciliśmy na prastare ziemie ojczyste dzięki zwycięstwu Związku

³⁶ Na podstawie: T. KRAWCZAK, *Partyjno-państwowa koncepcja obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego*, [w:] *Milenium kontra Tysiąclecie 1966*, red. K. BIAŁECKI, S. JANKOWIAK, J. MIŁOSZ, Poznań 2006, s. 58–83.

Radzieckiego i Wojska Polskiego i innych sił sojuszniczych nad hitlerowskim faszyzmem.³⁷

W grudniu 1965 r. Episkopat Polski wysłał do Episkopatu niemieckiego list zawierający sformułowanie: „przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. Sformułowanie to stało się pretekstem propagandowej nagonki na Kościół i osobiście na kardynała Wyszyńskiego za sprzyjanie interesom Niemiec. Wątek antyniemiecki był stałym elementem propagandy PRL-u okresu Gomułki, w której eksponowano bezpośredni związek między ekspansywnością zakonu krzyżackiego, Prus uczestniczących w rozbiorach Polski i III Rzeszy. W państwowym obchodach Tysiąclecia Państwa Polskiego eksponowano te wydarzenia z historii Polski, w którym nasz kraj musiał mierzyć się z niemiecką agresją.

Jednym z elementów partyjno-państwowych obchodów była organizacja wieców z udziałem władz partyjno-państwowych. Odbłyły się one między innymi w Gnieźnie (16 kwietnia), Poznaniu (17 kwietnia), Katowicach (3 maja), Krakowie i we Wrocławiu (7 i 8 maja). W Gnieźnie i Poznaniu wiece z udziałem władz państwowych nakładały się z uroczystościami kościelnymi. Kulminacją państwowych obchodów była defilada tysiąclecia przeprowadzona w dniu 22 lipca 1966 r. w Warszawie. W zwartym szyku maszerowali wojowie Mieszka I i Bolesława Chrobrego, rycerze spod Grunwaldu, piechota wybraniecka, husarze, kosynierzy, powstańcy styczniowi, żołnierze Września 1939 r. oraz żołnierze LWP. W defiladzie eksponowano te formacje wojskowe, w których służyli chłopci lub które odpięrały zagrożenie z zachodu (Cesarstwa Niemieckiego, Marchii Brandenburskiej, zakonu krzyżackiego czy Prus)³⁸.

³⁷ Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 25 lutego 1958 r. w sprawie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego (Obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego. – M.P.1958.16.98 – OpenLEX, dostęp: 30 XII 2024).

³⁸ M. RACZYŃSKA, *Legitymizacja władzy w okresie gomułkowskim – symbole, wyobrażenia, praktyki. Analiza wybranych narracji towarzyszących programowi obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego (1956-1966)*, „Oblicza Komunikacji” 2014, nr 7, s. 191–192. Warto podkreślić, że w opisywanych obchodach Tysiąclecia Państwa Polskiego (oraz obchodach innych rocznic) zwracam wyłącznie uwagę na ich wymiar propagandowy, lecz w pozostałych inicjatywach upamiętniających Tysiąclecie Państwa ten wymiar mógł być znikomy lub rytualny. W ramach obchodów władze państwowe finansowały badania archeologiczne nad początkami państwa pol-

W planach znalazła się zapowiedź odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie – ostatecznie wskutek sprzeciwu Gomułki niezrealizowana. W przygotowanych materiałach propagandowych towarzyszących obchodom powtarzano następujące tezy:

- Polska ludowa jest ukoronowaniem tysiącletniego rozwoju państwa i społeczeństwa polskiego;
- socjalizm gwarantuje modernizację społeczeństwa polskiego i włączenie wszystkich klas i warstw w obręb narodu;
- obecne granice PRL przypominają granice Polski piastowskiej,
- egoizm magnaterii i Kościoła katolickiego doprowadził do upadku Polskę jagiellońską pod koniec XVIII w.;
- niemieckie zagrożenie przewijało się przez tysiąc lat historii Polski;
- odzyskanie Ziem Zachodnich, które są częścią obecnego państwa, stało się możliwe dopiero dzięki sojuszowi ze Związkiem Radzieckim³⁹.

Popularyzowana w okresie rządów Gomułki wizja socjalistycznego patriotyzmu podkreślała jego modernizacyjny charakter. Jednakże zabrakło w niej odwoływania się do sukcesów gospodarczych II Rzeczypospolitej (budowa Gdyni i Centralnego Okręgu Przemysłowego). Przedwojenny model patriotyzmu (czy to w wydaniu endeckim, czy piłsudczykowski) był nie do zaakceptowania przez władze. Wprawdzie w proponowanej wersji socjalistycznego patriotyzmu rezygnowano z tezy o zaostrej walce klasowej wraz z postępami socjalizmu, miał on jednak wyraźnie antyklerykalny i antyniemiecki charakter. Wynikało to po części z uwarunkowań wewnętrznych: tak zdefiniowany patriotyzm socjalistyczny był dogodnym orężem w ideowej walce z Kościołem katolickim przedstawionym jako rzecznik reakcji i zacofania. Ponadto eksponowanie niemieckiego zagrożenia było wiarygodniejszym (pamięć o II wojnie światowej jeszcze żywa, brak uznania granicy zachodniej przez RFN) – w oczach społeczeństwa – argumentem uzasadniającym sojusz ze Związkiem Radzieckim. W latach sześćdziesiątych lot Jurija Gagarina okazał się być kolejnym argumentem wzmacniającym postawę internacjonalistycznego patriotyzmu. Jak pisał Jerzy Wiatr: „Być dziś patriotą polskim – to także być zaangażowanym uczuciowo w sprawy rewolucji innych narodów, solidaryzować się z walką

skiego oraz wydano wiele książek popularnych i naukowych o historii Polski, z których duża część zachowuje do dzisiaj wartość naukową.

³⁹ Opieram się na przytoczonej w tekście literaturze przedmiotu.

robotników wielu krajów i dzielić dumę zrodzoną z faktu, że pierwszy krok w kosmos uczynił obywatel ZSRR”⁴⁰.

PATRIOTYZM MODERNIZACYJNY

W grudniu 1970 r. w wyniku podwyżki cen doszło do wybuchu strajków i protestów robotniczych w Gdańsku, Gdyni i Szczecinie, które zmusiły Gomułkę do rezygnacji z funkcji I sekretarza KC PZPR. Jego następcą został Edward Gierek, lecz zmiana personalna nie uspokoiła sytuacji społecznej. W Łodzi i w kilku innych miastach okręgu łódzkiego strajki wybuchały do połowy marca 1971 r., wymuszając ostateczne cofnięcie podwyżek. W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych Gierek przystąpił do realizacji opartego na zachodnich kredytach programu modernizacji gospodarki określanej mianem budowy „drugiej Polski”, który poprzez spełnienie ekonomicznych aspiracji społeczeństwa miał wyciszyć konflikt społeczny. Pociągnęło to za sobą zmiany w treści doktryny marksistowskiej oraz w propagowanej wizji patriotyzmu socjalistycznego.

Według referatu programowego Biura Politycznego Komitetu Centralnego PZPR polskie społeczeństwo osiągnęło stadium rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego, w którym następuje zniesienie podziału na antagonistyczne klasy społeczne. Pociąga to za sobą zmiany w nadbudowie polityczno-prawnej: „stopniowe przerastanie państwa dyktatury proletariatu w państwo ogólnonarodowe, które pod kierownictwem klasy robotniczej ucieleśnia wolę i interesy całego narodu”⁴¹. Następstwem zmian w bazie i nadbudowie była zmiana w świadomości społecznej. W 1976 r. Gierek ogłosił osiągnięcie „jedności moralno-politycznej narodu polskiego”. Według określenia I sekretarza PZPR:

Głównym czynnikiem siły państwa i podstawą skuteczności wszystkich naszych poczynań jest jedność moralno-polityczna narodu polskiego, jedność

⁴⁰ J. WIATR, *Ideologia i wychowanie*, Warszawa 1965, s. 104.

⁴¹ *O dalszy dynamiczny rozwój budownictwa socjalistycznego – o wyższą jakość pracy i warunków życia narodu. Referat programowy Biura Politycznego wygłoszony przez I sekretarza KC Edwarda Gierka, [w:] VII Zjazd Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, 8-12 grudnia 1975 r. Podstawowe materiały i dokumenty*, Warszawa 1975, s. 112.

stanowiska Polaków w najważniejszych sprawach ojczyzny i w pracach dla jej pomyślności. Jedność tę budujemy wytrwale i konsekwentnie od trzech z górą dziesięcioleci [...] I dziś, gdy jedność narodu stała się faktem, jej utrwalenie pozostaje nadal w centrum uwagi naszej partii.⁴²

Koncepcja jedności moralno-politycznej narodu pociągnęła za sobą zmiany w propagowanym modelu socjalistycznego patriotyzmu. W szeregu artykułów prasowych i w propagandowych broszurach omawiających wyniki VII Zjazdu i III Plenum KC PZPR objaśniano przeciętnemu Kowalskiemu bądź Kowalskiej „ideową mądrość” kolejnego etapu historii PRL-u i wynikające stąd zmiany w preferowanym modelu socjalistycznego patriotyzmu.

Przede wszystkim usunięto (bądź zminimalizowano) z niego cechy mogące prowadzić do społecznych konfliktów. Odtąd postawa patriotyczna powinna zawierać w sobie poszanowanie cudzych poglądów i szacunek dla wierzących oraz niewierzących⁴³.

Według autora propagandowego artykułu socjalistyczny patriotyzm przejawiać się powinien przede wszystkim w pracy zawodowej i wykonywaniu codziennych obowiązków. Patriotą odznaczać się miał takimi przymiotami charakteru, jak zdyscyplinowanie, solidność, rzetelność, prawość, aspiracje społeczne, upór i konsekwencja w dążeniu do celu⁴⁴. Nie każde jednak sumienne wykonywanie obowiązków zawodowych miało wymiar patriotyczny. Według partyjnego propagandzisty sumiennej pracy powinna towarzyszyć świadomość uczestniczenia w procesie budowy socjalizmu oraz „zrozumienie znaczenia swej pracy w społecznym systemie pracy, a nade wszystko znajomość ogólnonarodowego programu rozwoju społeczno-gospodarczego”⁴⁵.

⁴² O pogłębianie socjalistycznej jedności narodu, o umacnianie państwa i rozwój demokracji socjalistycznej. Referat Biura Politycznego KC PZPR wygłoszony przez I sekretarza KC Edwarda Gierka, [w:] III Plenum KC PZPR, 20 lutego 1976. Podstawowe dokumenty i materiały, Warszawa 1976, s. 11.

⁴³ W. KLIMCZAK, *Problemy patriotycznego obywatelskiego wychowania społeczeństwa*, [w:] *O patriotyzmie*, Warszawa 1978, s. 19.

⁴⁴ M. MICHALIK, *Problemy patriotyzmu i umacniania jedności narodu w świetle materiałów VII Zjazdu PZPR i III Plenum KC PZPR*, [w:] *O patriotyzmie*, Warszawa 1978, s. 59, 63–64.

⁴⁵ M. MICHALIK, *Moralność pracy*, Warszawa 1977, s. 123.

Wspomniany autor odrzuca towarzyszący uczuciom patriotycznym mistycyzm i „abstrakcyjny kult poświęcenia, walki, śmierci jednostki dla dobra całości”⁴⁶. Heroizm – według niego – wyrastać ma z konkretnych warunków historycznych, a śmierć jest rezultatem nieszczęśliwego splotu przypadków. W jego opinii

[n]osicielami patriotyzmu żołnierskiego w naszej historii nie byli żadni „bohaterowie od urodzenia”, nieczuli na cierpienia, nie chcący żyć, wołający: „O, jakże słodko jest umierać za ojczyznę”. Bliższe im było stwierdzenie: „jam nie z soli ani z roli, tylko z tego co mnie boli”⁴⁷ [wyrośłem – powiedzenie Stefana Czarnieckiego – K.B.].

Autor ten poszerza panteon narodowych bohaterów, zauważając, że heroizmem odznaczali się również przedstawiciele magnaterii:

Klasowa ocena naszej historii, w której władza polityczna w państwie spoczywała w rękach klas posiadających, nie przeszkadza dostrzec bohaterstwa i patriotyzmu przedstawicieli tych klas (jak na przykład Chodkiewicza, Żółkiewskiego, Sobieskiego).⁴⁸

169

Warto zauważyć, że Stanisław Żółkiewski w 1610 r. odniósł zwycięstwo pod Kłuszynem, pokonując liczącą 30 tysięcy żołnierzy armię rosyjską, zaś Karol Chodkiewicz dowodził wyprawą na Moskwę w 1617 r.

Według autora innego tekstu socjalistycznemu patriotyzmowi przeciwstawiała się postawa kosmopolityczna, która, będąc wyrazem drobno-mieszczańskiej mentalności, charakteryzuje się sobkowstwem, pogardą dla ludzi, obojętnością wobec wyższych wartości, niechęcią wobec działania dla dobra innych i społeczeństwa, lekceważeniem dziedzictwa kulturowego i historycznego własnego narodu oraz uleganiem „reklamowo-konsumpcyjnemu” stylowi życia⁴⁹. Kosmopolityzm może przybierać formy moral-

⁴⁶ M. MICHALIK, *Problemy patriotyzmu i umacniania jedności narodu w świetle materiałów VII Zjazdu PZPR i III Plenum KC PZPR*, [w:] *O patriotyzmie*, Warszawa 1978, s. 48.

⁴⁷ *Tamże*.

⁴⁸ *Tamże*, s. 49.

⁴⁹ W. KLIMCZAK, *Problemy patriotycznego obywatelskiego wychowania społeczeństwa...*, s. 19.

nego nihilizmu, wybujałego indywidualizmu połączonego z negacją osiągnięć socjalizmu.

Piętnowanie „reklamowo-konsumpcyjnego” stylu życia przeciwstawianego postawie socjalistycznego patriotyzmu stawało się coraz bardziej funkcjonalne w warunkach narastającego kryzysu społeczno-ekonomicznego drugiej połowy lat siedemdziesiątych XX w. Gierkowski program modernizacji polskiej gospodarki zawiódł, gdyż nie mógł poradzić sobie ze strukturalnymi sprzecznościami socjalistycznej gospodarki. Wprowadzenie podwyżki cen na artykuły żywnościowe doprowadziły do strajków i wystąpień robotniczych w czerwcu 1976 r. W akcji propagandowej potępiającej uczestników protestów brał udział sam Gierek, który na wiecu w Katowicach 4 lipca 1976 r. powiedział:

Historia Polski posiada również karty ciemne – bezładu, samowoli Rzeczypospolitej szlacheckiej, nierządem – rzekomo – stojącej. Jest to inny, zły nurt naszych dziejów, ten który doprowadził do ogólnego zastoju, upadku potęgi, a wreszcie i upadku państwa. Ciemne, bezmyślne, warcholskie „nie pozwalam” wykopało ongiś grób ojczyźnie.⁵⁰

Symptomatyczne jest to, że uczestników czerwcowych protestów w rządowej propagandzie nie określano mianem „wrogów klasowych”, „agentów imperializmu”, zaczerpniętym z retoryki stalinowskiego marksizmu, lecz użyto słowa „warchoły” – nazwy pochodzącej z historii Rzeczypospolitej szlacheckiej. Można to rozumieć jako wyraz słabnięcia perswazyjnej siły marksizmu, co wyczuwała gierkowska propaganda.

W epoce gierkowskiej nadal łączono patriotyzm z internacjonalizmem rozumianym jako lojalność wobec Związku Radzieckiego i poczucie wspólnoty z krajami socjalistycznymi i ruchami narodowo-wyzwoleńczymi w Trzecim Świecie. Antecedensów tej postawy proletariackiego internacjonalizmu postrzegano z perspektywy hasła „za waszą i naszą wolność”, odwołując się do postaci Kazimierza Pułaskiego, Tadeusza Kościuszki, Adama Mickiewicza i Jarosława Dąbrowskiego. Wydaje się jednak, że emocjonalny ton argumentów na rzecz sojuszu ze Związkiem Radzieckim był nieco niż-

⁵⁰ Przemówienie Edwarda Gierka na wielkiej manifestacji klasy robotniczej województwa katowickiego, „Trybuna Ludu”, 4 VII 1974.

szy. Pojawił się jeden dodatkowy argument w postaci lotu Mirosława Hermaśzewskiego w kosmos, który miał być podstawą patriotycznej dumy.

W 1973 r. po raz drugi obchodzono Rok Kopernika. W porównaniu z obchodami z roku 1953 nastąpiła ich decentralizacja, gdyż głównym miejscem wydarzeń były Toruń i Frombork oraz województwo olsztyńskie. Miało to służyć uzasadnieniu polskości Ziem Odzyskanych. Jak argumentują Tomasz Chmielak i Błażej Popławski:

O ile w 1953 uczyniono z Kopernika wzór usłużnego władzom „księdza-patrioty”, to w 1973 roku do imaginarium Kopernikańskiego dodano „pracę u podstaw” pozytywistycznego intelektualisty skupionego na bezinteresownym niesieniu pomocy zmarginalizowanym grupom społecznym na prowincji.⁵¹

W okolicznościowych tekstach poświęconych Kopernikowi podkreślano jego wiedzę medyczną i niesienie pomocy lekarskiej warstwom ubogim: chłopstwu i mieszczaństwu, akcentowano udział Kopernika i członków jego rodziny w wojnach z zakonem krzyżackim oraz przywiązanie astronoma do małej ojczyzny – Warmii. Zdaniem Chmielaka i Popławskiego te elementy biografii Kopernika i członków jego rodziny służyły uzasadnieniu pewnego obrazu historiograficznego wyższego rzędu:

od przełomu XV i XVI w. Warmia i Powiśle kwitły i wydawały takie postacie jak Kopernik, po rozbiorze i pod administracją pruską kraina ta popadała w ruinę (np. zmniejszała się liczba mieszkańców Olsztyna), po powrocie zaś do „Macierzy” w 1945 roku na nowo rozkwitła (np. ufundowano uniwersytet w Toruniu).⁵²

19 lipca 1974 r. oddano w stanie surowym gmach Zamku Królewskiego odbudowanego ze składek społecznych. Choć ponowne wzniesienie zamku postulowano zaraz po wojnie, to dopiero 19 stycznia 1971 r. na wniosek Gierka Biuro Polityczne KC PZPR podjęło decyzję o jego rekonstrukcji w historycznym kształcie. Już pod koniec stycznia 1971 r. ukonstytuował

⁵¹ T. CHMIELAK, B. POPŁAWSKI, *Rok Kopernika 1953 i 1973...*, s. 111.

⁵² *Tamże*, s. 111.

się Społeczny Komitet Odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie, na którego czele stanął I sekretarz Komitetu Warszawskiego PZPR Józef Kępa⁵³.

W latach siedemdziesiątych nastąpiło rozluźnienie kontroli aparatu partyjnego nad życiem kulturalnym, co umożliwiło realizację dzieł artystycznych mających patriotyczne przesłanie, lecz pozbawionych propagandowych i instrumentalnych akcentów. Wymienić tutaj można realizację takich filmów, jak choćby *Hubal* (1973), *Potop* (1974), *Kazimierz Wielki* (1975), *Śmierć prezydenta* (1977) czy obrazy realizowane w nurcie kina moralnego niepokoju. W październiku 1978 r. w Muzeum Narodowym w Krakowie otwarto wystawę pod kuratelą Marka Rostworowskiego „Polaków portret własny”, gromadzącą ponad 1000 eksponatów, którą zwiedziło ponad 80 tys. osób. Zakres wolności w sferze kultury został wydatnie poszerzony poprzez wybór Karola Wojtyły na papieża w 1978 r. i jego pierwszą pielgrzymkę do kraju w czerwcu 1979 r. Choć wymienione wydarzenia nie mieszczą się w kategorii socjalistycznego patriotyzmu, to z pewnością na jego kształt wywierały wpływ.

172 | W lansowanym w latach 1970–1980 modelu patriotyzmu akcentowano cechy charakteru i postawy funkcjonalne wobec gierkowskiej polityki modernizacji, a akcenty antyklerykalne i antyniemieckie charakterystyczne dla poprzedniego okresu uległy osłabieniu. Pewnemu poluzowaniu uległo również kryterium progresywizmu, będące podstawą włączania danej postaci czy wydarzenia historycznego do kanonu narodowej historii.

PATRIOTYZM ETATYSTYCZNY

Pogłębiający się kryzys gospodarczy zmusił pod koniec czerwca 1980 r. władze do wprowadzenia podwyżki cen na mięso i jego przetwory. Zapoczątkowało to falę strajków, które od lipca do września przetoczyły się przez teren całego kraju. Konflikt społeczny został zakończony podpisaniem porozumień z międzyzakładowymi komitetami strajkowymi w Gdańsku, Szczecinie i Katowicach. W ich następstwie powstał liczący 9,5 mln członków NSZZ Solidarność, który przełamał monopol organizacyjny

⁵³ Uchwałę o odbudowie Zamku Królewskiego podjął Sejm Ustawodawczy 2 lipca 1949 r., lecz nie było wtedy dostatecznych środków finansowych na realizację tej inicjatywy.

i informacyjny władzy. W latach 1980–1981 ukazywało się 6 legalnych pism Solidarności: ogólnopolski „Tygodnik Solidarność”, „Jedność” (Szczecin), „Samorządność” (Gdańsk) „Odrodzenie” (Jelenia Góra), „Sierpień ’80” (Koszalin) i „Solidarność Jastrzębie”. Ponadto poza zasięgiem cenzury ukazywało się w Polsce 1500–1800 tytułów⁵⁴. Kres legalnemu istnieniu związku położyło wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 r.

Przełamanie informacyjnego monopolu wymusiło kolejne zmiany w ideologii władzy, a w jej ramach – zmianę wzorca propagowanego patriotyzmu, który musiał w jakiejś mierze dostosować się do wyobrażeń niezależnego społeczeństwa. Było to widoczne w przemówieniu Wojciecha Jaruzelskiego, oznajmującego wprowadzenie stanu wojennego, które było przepełnione narodową frazeologią i patriotyczną argumentacją⁵⁵. I sekretarz PZPR i jednocześnie przewodniczący Wojskowej Rady Ocalenia Narodowego (*sic!*) odwoływał się w nim do dobra ojczyzny, państwa i Polski, apelował do „Polek i Polaków” oraz mówił o szansie porozumienia narodowego. W 1982 r. został rozwiązany Front Jedności Narodu i jednocześnie powołano Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego, który miał doprowadzić do porozumienia władz stanu wojennego ze społeczeństwem. Warto zwrócić uwagę, że wspomniana organizacja w swojej nazwie miała dwa przymiotniki „narodowy” i „patriotyczny”.

W latach 1982–1988 postawa patriotyczna była oceniana przez pryzmat lojalności wobec państwa. O ile w okresie panowania Gierka państwo miało być narzędziem socjalistycznej modernizacji, to w dekadzie lat osiemdziesiątych XX w. państwo pojmowane było jako wartość autoteliczna. W ten sposób w latach osiemdziesiątych stopniowo dochodziło do rehabilitacji tradycji państwowych II Rzeczypospolitej – jej przejawem było przywrócenie w 1982 r. w Kompanii Reprezentacyjnej Wojska Polskiego nakrycia głowy (rogatywki) opartego na wzorze z 1935 r. Jaruzelski podczas 24 Plenum KC PZPR dowodził, że

wychowanie patriotyczne, w którym szczególne znaczenie posiada pełen troski i szacunku stosunek do swojego ludowego państwa, rozumianego jako

⁵⁴ K. ŁABĘDŹ, *Koncepcje polityczne w prasie NSZZ „Solidarność” w latach 1980–1981*, Toruń 2004, s. 32–54.

⁵⁵ M. ZAREMBA, *dz. cyt.*, 387–388.

zorganizowana wspólnota narodowa, spełnia doniosłą rolę w formowaniu młodego człowieka.⁵⁶

Tę zmianę akcentów można zauważyć w oficjalnych dokumentach i publikacjach. Przykładowo w opracowanym w 1986 r. przez Ministerstwo Oświaty i Wychowania programie wychowania patriotycznego dzieci i młodzieży deklarowano, że podstawowym celem wychowania patriotycznego nie jest budowa socjalizmu, lecz „rozumienie potrzeby umacniania państwa jako organizatora życia narodu, w ramach którego możliwe i konieczne jest rozwiązywanie konfliktów społecznych i uzgadnianie wspólnych celów i dążeń”⁵⁷. W punkcie 4 jednym z aspektów wychowania patriotycznego miało być upowszechnienie świadomości prawnej i kultury prawnej między innymi poprzez „uczenie kultury dyskusji i demokratycznego rozstrzygania sporów”⁵⁸. Zauważyć warto, że w dokumencie tym zrywano z gierkowską ideą „jedności moralno-politycznej narodu”, dopuszczając możliwość występowania „konfliktów społecznych” i „sporów”. Wzmianka o „socjalistycznych zasadach ideologicznych i marksistowskich”, które służyć mają jedynie wartościowaniu rzeczywistości społecznej, pojawia się w omawianym dokumencie raz jeden i to dopiero w punkcie 3.

Tezy te były rozwijane w wydawanej w tym okresie literaturze metodycznej przeznaczonej dla nauczycieli historii, języka polskiego i wiedzy o społeczeństwie. Rozważmy jeden przykład. W podręczniku metodycznym *Wychowanie patriotyczne w szkołach* Eugenia A. Wesołowska argumentowała, że Polska Rzeczpospolita Ludowa jest kontynuacją i aktualnym wcieleniem tysiącletnich dziejów Polski – ojczyzną wszystkich Polaków i ich dziedzictwem. Według niej bowiem „[h]istoria ostatnich dziesiętków lat ukształtowała taką państwowość jaka mamy obecnie – nie zmienia to jednak faktu, że jest to nasze państwo, jedyne jakie mamy i naszym obowiązkiem moralnym jako jego obywateli jest umacniać je i doskonalić”⁵⁹. Wbrew tezom

⁵⁶ Cyt. za: E. A. WESOŁOWSKA, *Wychowanie patriotyczne w szkole*, Warszawa 1988, s. 65.

⁵⁷ *Główne kierunki i zadania w pracy wychowawczej szkół*, Warszawa 1986, s. 60–62, cyt. za: E. A. WESOŁOWSKA, dz. cyt., s. 123.

⁵⁸ *Główne kierunki i zadania w pracy wychowawczej szkół*, s. 62.

⁵⁹ E. A. WESOŁOWSKA, dz. cyt., s. 123. Na stronie redakcyjnej znajduje się adnotacja, że publikacja „ukazuje się w ramach międzywydawniczej serii „Wychowanie”, powstałej z inicjatywy Ministerstwa Oświaty i Wychowania”.

marksizmu (tak można rozumieć słowa autorki) państwo jest instytucją ponadformacyjną, a jego wartość dla współczesnych Polaków nie wynika z tego, że jest narzędziem socjalistycznej transformacji, lecz z bycia wcieleniem i strażnikiem narodowych wartości.

W takim rozumieniu pełnoprawnym elementem narodowej tradycji stać się powinna etyka i religia katolicka. Wesołowska nie widzi sprzeczności pomiędzy socjalizmem a katolicyzmem, gdyż „socjalizm – ideologia naszego państwa – uznaje człowieka za najwyższą wartość, a powszechna w naszym kraju religia katolicka prawem moralnym i nakazem czyni miłość bliźniego”⁶⁰. Wśród wzorców osobowych przydatnych w wychowaniu patriotycznym młodzieży autorka wymienia o. Maksymiliana Kolbego, Janusza Korczaka i Che-Guevarę⁶¹.

Taki punkt widzenia oznaczał zarazem krytyczny stosunek do propagowanego w okresie stalinizmu wzorca patriotyzmu. Wesołowska przyznaje, że w latach 1948–1956 nastąpiło upolitycznienie wychowania i nauczania przedmiotów humanistycznych, które stawały się przedmiotem jednostronnych, zideologizowanych, dogmatycznych interpretacji. Według niej „Polska była w nich potraktowana jako miejsce budowy socjalizmu, zaś naród zastąpiono anonimowym: «budowniczy socjalizmu»”⁶². Przykładem „przebiegów ideologicznych” (określenie Wesołowskiej) była interpretacja *Satyry na leniwych chłopów*, mająca obrazować „zaostające się konflikty klasowe” na wsi. Według wspomnianej autorki sytuacja w zakresie wychowania i preferowanego modelu patriotyzmu diametralnie miała się zmienić po 1956 r.

Znacząco poszerzył się również kanon dzieł i twórców prezentujących wartości patriotyczne. Według Wesołowskiej walory takie posiadają następujące polskie filmy: *Zakazane piosenki*, *Krzyżacy*, *Potop*, *Pan Wołodyjowski*, *Noce i dnie*, *Pocztą gdańską*, *Kwiecień*, *Perła w koronie*, *Sól ziemi czarnej*, *Hubal*, *Westerplatte* i *Nad Niemnem*⁶³. Autorka odnotowuje brak filmów poświęconym takim politykom, jak Wincenty Witos, Małgorzata Fornalska i Józef Piłsudski (*sic!*). Warto zauważyć, że z tej trójki osób tylko jedna – Fornalska – była komunistyczną działaczką. Użyteczne w wychowaniu patriotycznym

⁶⁰ Tamże, s. 79.

⁶¹ Tamże, s. 81.

⁶² Tamże, s. 56.

⁶³ Tamże, s. 63.

jest sięganie do utworów literackich przedstawiających losy postaci historycznych. Nie zawsze jednak są to postacie pierwszego planu, dlatego też argumentuje autorka należy zwrócić uwagę na takich pozytywnych bohaterów narodowych, jak Kazimierz Wielki, Zawisza Czarny, królowa Jadwiga, Władysław Jagiełło, Stanisław Żółkiewski, Stefan Czarniecki, Józef Sułkowski, Henryk Dąbrowski, Maurycy Mochnacki i Romuald Traugutt. Odnotać trzeba znaczne poszerzenie kanonu bohaterów narodowych, obejmujące w praktyce cały okres historii ojczyzny w porównaniu z podobnymi wykazami sporządzanymi w latach pięćdziesiątych czy nawet siedemdziesiątych ubiegłego wieku, gdzie bohaterami pozytywnymi byli praktycznie członkowie komunistycznego ruchu robotniczego, uzupełniani o postępowych działaczy XIX w. Natomiast wśród twórców literatury pojawia się jedno tylko komunistyczne nazwisko Wandy Wasilewskiej obok między innymi Witolda Gombrowicza, Stanisława Mrożka i Czesława Miłosza⁶⁴.

Podobne zmiany zachodziły w podręcznikach metodycznych nauczania języka polskiego, które miało być nastawione przede wszystkim na kształtowanie „samodzielności i kompetencji ucznia w wydawaniu indywidualnych sądów”⁶⁵ oraz nauce dokonywania samodzielnych wyborów, a nie uzasadnianiu z góry przyjętych tez ideologicznych.

Pod koniec 1987 r. Wydział Propagandy KC PZPR opublikował kalendarz najważniejszych rocznic i wydarzeń historycznych, w którym odnotowano 32. rocznicę Poznańskiego Czerwca, zaś Wydział Propagandy KW PZPR w Warszawie w piśmie do wyższej instancji zwracał się z propozycją zaciągnięcia wart przy grobach żołnierzy poległych w wojnie 1920 r. oraz przy kamieniu upamiętniającym pomordowanych w Katyniu⁶⁶. Miało to związek z powołaną w 1987 r. polsko-radziecką mieszaną komisją historyków partyjnych do spraw wyjaśnienia „białych plam” w historii relacji polsko-radzieckich. Jedną z pierwszych kwestii dyskutowanych przez powołaną komisję było wyjaśnienie zbrodni katyńskiej. Na przełomie 1988/1989 r. ukazywały się publikacje i wypowiedzi historyków oraz osób piastujących stanowiska publiczne zadające kłam obowiązującemu do tej pory w PRL-u

⁶⁴ Tamże, s. 94 i 127.

⁶⁵ Z. ZASACKA, *Wyobrażenia ojczyzny i oblicza patriotyzmu w podręcznikach do nauki języka polskiego dla szkoły podstawowej w latach 1945-1990*, Warszawa 2000, s. 51, zob. również s. 41.

⁶⁶ Odnotowane to zostało w: M. ZAREMBA, *dz. cyt.*, s. 393–394.

kłamstwu katyńskiemu. Do popełnienia zbrodni katyńskiej ZSRR przyznał się już po upadku PRL-u w marcu 1990 r.

PODSUMOWANIE

Propagowany w okresie PRL-u patriotyzm socjalistyczny podobnie jak marksizm pełnił funkcje ideologiczne wobec systemu realnego socjalizmu. Jego zawartość treściowa była z jednej strony wypadkową relacji aparat partyjno-państwowy – społeczeństwo, a z drugiej strony wyznaczały ją relacje treściowe między marksizmem a socjalistycznym patriotyzmem, który pełnił funkcje uzasadniające wobec tez ideologii marksistowskiej. Można zatem wyróżnić cztery odmiany tak rozumianego socjalistycznego patriotyzmu: proletariacki (1944–1956), antyklerykalny (1956–1970), modernizacyjny (1970–1980) i etatystyczny (1981–1989). Ostatnia faza ewolucji socjalistycznego patriotyzmu różniła się jednak od trzech pierwszych.

W latach 1944–1980 socjalistyczny patriotyzm stanowił swoiste uzupełnienie czy też konkretyzację doktryny marksistowskiej, która, operując na dość wysokim poziomie abstrakcji, była trudno przyswajalna przez ogół społeczeństwa. Tezy marksizmu musiały być zatem wyrażane w patriotycznej frazeologii, która zmieniała się wraz ze zmianami w doktrynie. Natomiast w ostatniej fazie rozwoju PRL-u wydaje się, że ideologia systemu władzy stanowiła ideową fuzję marksizmu i socjalistycznego patriotyzmu, co wynikało z układu sił między aparatem partyjno-państwowym a społeczeństwem.

W latach 1944–1956 PPR, a później PZPR przedstawiała się jako jedyny reprezentant narodu polskiego, choć w latach 1944–1948 tolerowano z taktycznych względów istnienie PPS i lojalnych wobec PPR środowisk katolickich, a co za tym idzie propagowane przez nie wizje patriotyzmu (oparte głównie na idei pracy organicznej). Natomiast zwolennicy pozostałych wersji patriotyzmu (piłsudczycy i endecy) mieli reprezentować obóz zdrady narodowej i wyrażać interesy czy to rodzimych klas posiadających, czy wprost: amerykańskich imperialistów. Obowiązkiem patrioty był zatem udział w budowie socjalizmu połączony z lojalnością wobec większej ojczyzny – Związku Radzieckiego.

Zmiana stosunku sił między władzą a społeczeństwem, która nastąpiła po 1956 r., wymusiła zmiany w doktrynie marksistowskiej i co za tym idzie

zmiany w treści propagowanego socjalistycznego patriotyzmu. Ponieważ teza o zaostrzającej się walce klasowej wraz z postępami w budowie socjalizmu w nowych warunkach społeczno-politycznych stawała się dysfunkcyjna, osłabła również antagonizująca siła oficjalnego patriotyzmu dzieląca społeczeństwo na patriotów i zdrajców. Osłabła nie oznacza, że zupełnie znikła. W okresie panowania Gomułki probierzem postaw patriotycznych była nadal walka z zacofaniem i klerykalizmem, co miało antykatolicki wymiar. Ponadto głównym argumentem na rzecz sojuszu z ZSRR było zagrożenie niemieckie.

Protesty i strajki robotnicze w grudniu 1970 r. doprowadziły do kolejnej zmiany w układzie sił pomiędzy władzą a społeczeństwem, co wymusiło zmiany w pojmowaniu patriotycznych obowiązków. W latach 1970–1980 argumentacja patriotyczna wykorzystywana była we wspieraniu gierkowskiego programu modernizacji. W oficjalnej propagandzie wyciszeniu uległy akcenty antyklerykalne. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych rozpoczęło się przełamywanie monopolu informacyjnego PZPR, co w pełni nastąpiło w okresie 16 miesięcy Solidarności. Pomimo wprowadzenia stanu wojennego i internowania działaczy Solidarności władzy nie udało się rozbić struktur niezależnego społeczeństwa. Wychodziła podziemna prasa i książki. Materialnego i ideowego wsparcia udzielał Kościół katolicki. W okresie stanu wojennego i socjalistycznej normalizacji ideologia władzy – aby zachować perswazyjną moc – stawała się coraz bardziej eklektyczna, w mniejszym stopniu sięgano do tez i argumentacji marksistowskiej, zaś w większym do patriotycznej, przywracając do oficjalnego obiegu dzieła wcześniej w PRL zakazane, a należące do kanonu narodowej kultury i nauki. Ostatecznie socjalistyczny patriotyzm zakończył swój żywot wraz z realnym socjalizmem, choć jego poszczególne tezy i schematy argumentacyjne nadal są żywotne w świadomości społecznej.

SUMMARY

The purpose of the chapter is to characterize official patriotism propagated by the authorities (the Party and the State) of People's Poland (1944–1989). In the first part I present concept of patriotism, system of real socialism, its phases of evolution and the role of ideology. It is to allow to describe propagandist role of socialist patriotism that similarly as Marxism fulfills certain ideological functions. The content of socialist patriotism was on the one hand a by-product of the global relations between authorities and society and on the other hand determined by relations between patriotism and dominant Marxist doctrine. Patriotism justified theses of Marxist ideology. I distinguish four phases of such understood socialist patriotism: proletarian (1944–1956), anti-clerical (1956–1970), modernization (1970–1980) and statist one (1981–1989).

KEYWORDS

patriotism, People's Republic of Poland, Marxism, ideology, legitimization, totalitarianism

* * *

KRZYSZTOF BRZECHCZYN (ORCID: 0000-0001-8789-5641)

Profesor nauk humanistycznych, filozof i historyk, wykładowca na Wydziale Filozoficznym UAM w Poznaniu. Zainteresowania badawcze: filozofia historii, filozofia polityki, filozofia społeczna, historia myśli politycznej, historia najnowsza, teoria i metodologia historii.

DEFINIOWANIE POLSKOŚCI w latach 1939-1989

POLSKOŚĆ – DZIESIĘĆ WIEKÓW DEFINIOWANIA NARODU

Tom I. Definiowanie polskości w okresie staropolskim

Tom II. Definiowanie polskości w XIX wieku

Tom III. Definiowanie polskości w dwudziestoleciu międzywojennym

Tom IV. Definiowanie polskości w latach 1939-1989

Tom V. Definiowanie polskości w latach 1990-2025

DEFINIOWANIE POLSKOŚCI w latach 1939-1989

redakcja
Michał Gniadek-Zieliński

Polskość – dziesięć wieków definiowania narodu
Tom IV

Ośrodek Myśli Politycznej
Kraków 2025

Recenzja

dr hab. Patryk Pleskot; dr hab. Tadeusz Paweł Rutkowski

Redakcja i korekta językowa, skład i łamanie

Agnieszka Kuczkiewicz-Fraś

Layout i okładka

Michał Gniadek-Zieliński

Ilustracje środków

Krzysztof Wroński

Współpraca graficzna

Agnieszka Radzik

© Copyright by Instytut Myśli Politycznej im. Gabriela Narutowicza

Instytut Myśli Politycznej im. Gabriela Narutowicza

ul. Emilii Plater 28, 00-688 Warszawa

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa II” nr projektu NdS-II/SP/0024/2023/01, kwota dofinansowania: 1 444 030 zł, całkowita wartość projektu: 1 444 030 zł.

Wydawca:

Ośrodek Myśli Politycznej w Krakowie

www.omp.org.pl

ISBN: 978-83-67830-67-6

Wydanie I, Kraków 2025

Druk i oprawa

Mazowieckie Centrum Poligrafii, Marki

*Czy Polak nie jest obciążony genetycznie Polską,
to znaczy chorą przeszłością narodu
i jego nieustannym umieraniem?*

– Witold Gombrowicz

Spis treści

Wstęp.....	9
„(Nie) udajmy, że istniejmy gdzieindziej...”. Uczenie się polskości przez pokolenie wojenne / MICHAŁ GNIADK-ZIELIŃSKI	17
„Nie obrzydłaś tobie polskość twoja? Nie dość tobie Męki?”. Kilka uwag o krytyce polskości dwudziestolecia po II wojnie światowej / KRZYSZTOF KLOC	73
Przez skrzywione soczewki. Obraz II Rzeczypospolitej w filmie fabularnym doby PRL. Próba zarysu / MAREK P. DESZCZYŃSKI	95
Komunistyczny projekt nowego Polaka / SEBASTIAN LIGARSKI	133
Patriotyzm Polski Ludowej / KRZYSZTOF BRZECHCZYN	149
„Na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej jest Polska”. Badania milenijne w służbie oswajania granic / ADRIANNA SZCZERBA	181
Ideowa konfrontacja dwu wizji dziejów Polski podczas obchodów milenijnych (1966–1967 r.) / PAWEŁ SKIBIŃSKI	199
Błogosławione obciążenie przeszłością. Polskość w myśli kard. Stefana Wyszyńskiego / PAWEŁ SKIBIŃSKI	241
Klucz do duszy polskiej. Rola polskości w rozwoju człowieka w myśli Karola Wojtyły (do 1978 r.) / IGNACY MASNY	261
Polskość w myśli środowisk katolików koncesjonowanych w Polsce Ludowej / ARIEL ORZEŁEK	279
„Za waszą i naszą...” albo „bić się, czy nie bić?”. Stosunek emigracji do walki zbrojnej o niepodległość jako wyraz przemian w istocie polskości po 1945 r. Kazus wojny koreańskiej / PAWEŁ CHOJNACKI	309
Jerzy Giedroyc i jego koncepcja Polski / MAREK KORNAT	343
Dwie wizje polskości. Przypadek opozycji przedsierpniowej i Solidarności / KRZYSZTOF MAZUR	377
11 listopada, Katyń, Powstanie Warszawskie. Zniewolone znaki pamięci / JACEK Z. SAWICKI	413
Elementy narodowe w polskiej architekturze i urbanistyce po 1945 r. / ANDRZEJ SKALIMOWSKI	443
Kultura ludowa i regionalność w polityce Polski Ludowej / MACIEJ ZAWISTOWSKI	463
Historia recepcji Kmicica w Polsce Ludowej / JAN CZEMPIŃSKI	493
Polskość Stanisława Lema i w jego ujęciu / PAWEŁ OKOŁOWSKI	527

Patriotyczna legitymizacja stanu wojennego i polityki ekipy Wojciecha Jaruzelskiego / GRZEGORZ MAJCHRZAK	553
Polskość w przededniu przełomu. Ankieta „Znaku” 1987 r. / PRZEMYSŁAW PAZIK	577
Alternatywne polskości w świecie fantasy i sci-fi przed transformacją ustrojową w Polsce i w jej trakcie / MICHAŁ JANIK	607
Definiowanie polskości w latach 1939–1989 – podsumowanie	637
Indeks	689